

Hankovszky Tamás: A hit és a tudás viszonya a jénai Fichténél

Elhangzott a Magyar Filozófiai Társaság *Lábjegyzetek Platónhoz 23. A hit* című konferenciáján.

Szeged, 2025. 5. 15.

Fichte filozófiájának talán legismertebb ténye, hogy főműve, *A teljes tudománytan alapja* egy abszolút első, feltétlen alaptételből indul ki. Úgy tűnik, ez a tétel nemcsak az egész tudománytan, más szóval a filozófia alapja, hanem – mivel önmagában bizonyos – maga is tudás, nem pedig hit, és mivel abszolút első, nem is alapulhat semmiféle hiten, és ha ez így van, a tudománytan többi, belőle levezetett tétele és a tudománytan egésze sem hiten alapul. – Nem magától értődő, hogyan fér ez össze az *Első bevezetés a tudománytanba* egy szintén közismeret, bár gyakran félreértett tételével, amely szerint az, „hogyan valaki milyen filozófiát választ, [...] attól függ, milyen ember.”¹ Ha ugyanis ez utóbbi tételt helyesen értjük, akkor egyfajta hitre, nevezetesen a szabadságban való hitre utal. Vannak emberek, akik hisznek a szabadságban, mások nem hisznek. Az előbbieket, de csak őket, a tudománytant fogják választani, és ennyiben a tudománytan, a tudás tudományos rendszere egy hiten alapul, maga az alaptétel pedig *nem* minden tekintetben abszolút első és feltétlen. Mivel *A teljes tudománytan alapja* az alaptételt a hit és a tudás viszonyára való reflexió nélkül tárgyalta, az *Első bevezetés* pedig túlságosan keveset árult el a szabadság hitétől a tudománytan választásáig vezető útról, a hit és a tudás kapcsolatát a jénai korszakot lezáró művek alapján próbálom rekonstruálni, amelyek többet mondanak arról a komplex viszonyrendszerről, amelybe Fichte állítja őket.

1. A morális világrend hitének alapja

A hit és a tudás viszonya Fichténél alapvetően nem vallásfilozófiai téma, a teljesség kedvéért mégis érdemes egy vallásfilozófiai szöveg felől megközelíteni, amely *A világ isteni kormányzásába vetett hitünk alapjáról* szól. Ez a rövid esszé váltotta ki az úgynevezett ateizmusvitát, amely végül oda vezetett, hogy Fichte elvesztette jénai katedráját. Az ateizmus vádjá azért fogalmazódott meg, mert a szöveg arra a tételre fut ki, hogy „az eleven, aktív morális rend maga az isten. Nincs szükségünk más istenre, és nem tudunk más istent felfogni”.² Akik felháborodtak ezen az állításon, nem vették észre, hogy Fichte itt nem általában a vallásos emberek nevében, hanem csak a filozófus mint filozófus nevében beszél, még akkor is, ha a

---

¹ Johann Gottlieb Fichte: *Első bevezetés a tudománytanba*. (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 17–52; 35.

² Johann Gottlieb Fichte: *Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung*. GA I/5, 347–357; 354.

„más isten”, akire a filozófusnak nincs szüksége, *elsősorban* az a morális lény, akitől a keresztények az érdemek szerinti jutalmazást várják, *másodsorban* „a filozófusok istene”, vagyis az a princípium, amely a világban megfigyelhető jelenségek végső alapjaként határozható meg. Fichte filozófiája tehát kortársai teizmusának vagy deizmusának személyes és szubsztanciális Istene helyére állít valami mást, ami nem a lét, nem egy létező, és főképp nem személy, hanem csak rend, vagy még az sem, hanem a német eredetiben szereplő *Ordnung* szó egyik kevésbé kézenfekvő jelentésének megfelelően *rendezés*.³ Mivel itt egy rendező nélküli rendezésről, pusztán a rendezés eseményéről, a *rendeződés*ről van szó, Fichte legtöbbször kerüli, hogy „az eleven, aktív morális rendet/rendeződést” istennek nevezze, és előszeretettel beszél inkább az „isteniről”. Állítása szerint *ez* az isteni a vallásos hit valódi tárgya, és csak „egy eltévelyedett filozófia”⁴ következtet erről a rendről egy rendezőre, Istenre, mint ennek a rendnek az alapjára, és hasonlóképpen csak egy eltévelyedett filozófia gondolhatja, hogy a morális világhatalomzásba vetett hit alapjaként egy világhatalomzásba vetett másik hit szolgál.

Ennek ellenére a szöveg már a címében is az isteni világhatalomzásba vetett hit alapjáról beszél. Min alapul tehát ez a hit? Szögezzük le újra: nem azon, hogy bebizonyítjuk, tehát valami másra vezetjük vissza *a tárgyát*, a morális világhatalomzatot. Fichte szerint az alap és a megalapozott viszonya éppen fordított ahhoz képest, mint a rossz filozófusok gondolják. A morális „világhatalomzat az abszolút első minden objektív ismeret között [...], általa kell megalapozni és meghatározni minden más objektív ismeretet, maga azonban egyáltalán nem határozható meg semelyik másik által, mert rajta túl semmi sincs.”⁵ Témánk szempontjából különösen fontos, hogy az abszolút első objektív ismeret – amely abban az értelemben is első, hogy nem egy másik ismereten alapul, és abban az értelemben is, hogy minden más ismeret rajta nyugszik –, szóval, ez az ismeret a hit tárgya, vagyis nem tudás. Hamarosan visszatérek arra, hogyan lehet mégis minden más ismeret alapja, előbb azonban azzal foglalkozom, hogy neki mi az alapja. Hiszen Fichte esszéje éppen arra vállalkozik, hogy megmutassa, min alapul ez a hit.

„A válasz azon a döntő ponton áll vagy bukik, hogy e hitet ne önkényes feltételezésként mutassuk be, amellyel az ember tetszése szerint élhet is, meg nem is, ne szabad elhatározásként, amellyel igaznak fogadjuk el, amit a szív kíván, csak mert ezt kívánja”.⁶ Olyan hitről van szó, amely minden emberben megvan, hiszen az ész természetéből fakad, márpedig „ami az észben

---

³ Vö. Johann Gottlieb Fichte: Aus einem Privatschreiben. GA I/6, 369–389; 373–374.

⁴ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 349.

⁵ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 355.

⁶ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 348.

megalapozott, az teljességgel szükségszerű.”⁷ A közönséges tudat számára, ha képes volna tisztán, minden rá tapadt vallási burokból kihámozva észlelni, ez a hit végső tény volna. A filozófia feladata viszont éppen az, hogy megmagyarázza a tudat tényeit, mégpedig tudatimmanens módon, egyiket a másikból magyarázza meg.⁸ Most azt a kérdés kell megválaszolnia, „hogyan tesz szert erre a hitre az ember”.⁹

Fichte válasza abban áll, hogy bemutatja, hogyan vezet „a morál – ahogy Kant is mondata – elkerülhetetlenül valláshoz”,¹⁰ de kicsit másképp mutatja be. A gondolatmenet kulcsa nála is a „kell, tehát lehet” logikai séma. Ez azt fejezi ki, hogy amit az erkölcsi törvény előír, az megvalósítható. Fichte azonban szigorúbb, mint Kant. *Először* is nála szóba sem jöhet, hogy a törvény csak az akarat ilyen vagy olyan meghatározását írja elő. Szerinte a törvény *cselekvést* követel, sőt a cselekvés *eredményét* is, jóllehet a világ, ahogyan a tapasztalatainkban megjelenik, Kanthoz hasonlóan nála is érzéketlen a moralitásra, és kizárólag a kauzális törvényeknek engedelmessé válik – vagyis a tapasztalati világban az, hogy mi lehet, nála sem azon múlik, hogy mi kell. *Másodszor* Fichte szerint az erkölcsi törvény személy szerint *nekem* írja elő a fizikai világ bizonyos állapotának megvalósítását, így nem fogadhatom el, hogy Isten valósítsa meg helyettem, amit nekem kellene, mint ez Kant szerint a legfőbb jó esetében történik. Ugyan, miben állna az én moralitásom, ha Isten tenné meg helyettem, amit az erkölcsi törvény nekem ír elő? Az érzületem talán kifogástalan volna, csak hogy Fichte ezzel nem elégszik meg, mert az ő etikája nem érzületetika. *Ezért* kell elutasítania, hogy legyen egy másik aktőr rajtam kívül, aki sikerre viszi a törvény kedvéért akart cselekedeteimet, *ezért* nincs hely nála egy szubsztanciális, személyes Istennek.

A „kell, tehát lehet” tétel tehát Fichténél azt a hitet fejezi ki, hogy a világ rendje olyan, hogy előbb, vagy utóbb „az erkölcsös tett feltétlenül sikerül, az erkölcstelen tett pedig feltétlenül kudarcot vall.”¹¹ Nem tévedés, Fichte szerint: „minden valóban jó cselekedet sikerül, és minden gonosz biztosan kudarcot vall.”¹² Lehet azt mondani, hogy hatalmas szerencsénk van, hiszen olyan világban élünk, ahol lehetséges, ami kell, de azzal már senki sem kibeszélteti az erkölcsi érdemeinket, hogy azt mondja, olyan jó dolgunk van, hogy valaki megcsinálja helyettünk, ami a mi kötelességünk volna. A tulajdonképpeni vallásos hit nem egy morális

---

⁷ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 348.

⁸ Johann Gottlieb Fichte: Az ember rendeltetése. (ford. Kis János) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 237–411; 303 (GA I/6, 234).

⁹ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 348.

¹⁰ Immanuel Kant: A vallás a pusztaság határain belül. In Kant: *A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. (ford. Vidrányi Katalin) Budapest, Gondolat Kiadó, 1980. 129–349; 132. Vö. 134.

¹¹ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 353.

¹² Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 356.

szempontok alapján mérlegelő, mindenható segítőre vonatkozik, hanem a világnak arra a személytelen rendjére, amely garantálja az erkölcsös cselekvés sikerét. Más szóval a vallásos hit tárgya – legalábbis a filozófus szemszögéből nézve – a „kell, tehát lehet” séma érvényessége. A hívő abban hisz, hogy lehetséges az, amit a morális törvény előír számunkra. A morális világrendbe vetett hit ugyanaz, mint a célját megvalósító morális cselekvés lehetőségébe, vagyis egyáltalán a moralitás lehetőségébe vetett hit. Sőt, ugyanaz, mint a szabadságba vetett hit. Hiszen egy világban, amelyben megtehetjük, amit az erkölcsi törvény előír, pozitív értelemben szabadok vagyunk.

Ne felejtjük azonban, hogy ez a hit, akármilyen sok mindre terjed is ki, mégiscsak egy hit, nem pedig tudás. Ennek ellenére kétségbevonhatatlan. Lehetetlen kételkedni benne, mert ez a hit egyszersmind magának a moralitásnak is a feltétele. Az előírt cselekedet végrehajthatóságának hite nélkül ugyanis el se tudnánk határozni magunkat a cselekvésre, mert amit lehetetlennek tartunk, azt még akarni sem tudjuk. Így aztán aki belekezd a kötelessége végrehajtásába, azt árulja el magáról, hogy hisz a morális világrendben. E hitről csak akkor mondhatna le, ha a kötelességteljesítésről is lemondana, ha megtagadná az engedelmisséget a morális törvénynek, ha önmagát feladva megszűnne morális szubjektum lenni.

2. A morális világrend hite mint alap

Korábban idéztem már Fichte nyilatkozatát, amely szerint a morális világrend „az abszolút első minden objektív ismeret között”, mert maga nem alapozódik más objektív ismeretre, viszont rajta nyugszik minden további objektív ismeret. Eddig arról volt szó, hogy mire alapozódik ez az ismeret, ha *nem* egy másik objektív ismeretre. Azt találtuk, hogy végső soron a moralitás lehetőségének a hitére, a szabadság hitére. Most szeretném pár szóval azt is vázolni, hogy a filozófus álláspontjáról nézve hogyan alapozza meg a morális világrend hite a tőlem független világra vonatkozó ismereteket.

Ha hiszek abban, hogy vannak kötelességeim, amelyek mindig valami konkrét dolgot írnak elő, akkor hinnem kell abban is, hogy létezik mindaz, ami a cselekvésem tárgyát vagy kontextusát képezi. Egy radikális idealizmus jegyében talán be lehet bizonyítani, hogy nem létezik a rajtam kívüli világ. Ám aki cselekedni akar, mert a lelkiismerete erre szólítja fel, az nem hagyhatja jóvá ezt az eredményt. Ha ugyanis igaz volna, nem lenne tere és tárgya az erkölcsi cselekvésnek. Aki nem akarja megtagadni az engedelmisséget az erkölcsi törvénynek, annak el kell fogadnia, hogy vannak rajta kívül és tőle függetlenül létező tárgyak. Ráadásul ahhoz, hogy megtehesse velük mindazt, amit a lelkiismeret diktál, olyan tulajdonságokkal kell rendelkezniük, mint amilyenek a lelkiismert mutatja be őket. Filozófusként onnan tudom,

hogyan van, és hogy milyen a külvilág, hogy az erkölcsi törvény azt mondja róla, hogy meg kell változtatnom.

Ez a külvilág természetesen nem a magában való dolgok világa, hanem számomra van, rám vonatkozik. Igaz, nem a képzetalkotás szubjektív törvényei révén vonatkozik rám, hanem az erkölcsi törvény révén. „Csupán hozzám való viszonyában létezik, ami egyáltalán létezik a számomra. Ámde velem minden csak egyfajta viszonyban állhat, s minden más csupán ennek valamilyen alfaja: ez pedig abban áll, hogy erkölcsi cselekvésre rendeltettem. Világom kötelességeim objektuma és szférája, semmi egyéb.”¹³ Vagy provokatívabban megfogalmazva: „Világunk kötelességünk érzékivé tett nyersanyaga; ez a tulajdonképpeni realitás a dolgokban, minden jelenség igazi alapanyaga.”¹⁴

Mindaz, amit eddig elmondtam, a filozófia álláspontja volt, és mielőtt továbbmennék, szeretnék egy szót szólni a közönséges tudat álláspontjáról is. Nincs most mód megvizsgálni, hogy e tudat hogyan kezeli az eddig érintett témákat, és hogy hite vagy tudása van róluk. Annyi azonban világos, hogy a filozófiai megfontolások eredménye egybeesik a köznapi tudatnak a külvilág létére és a szabadságra vonatkozó alapvető meggyőződéseivel. Az erkölcsi törvényt rendületlenül követő hétköznapi embernek és a filozófusnak ugyanolyan hitei vannak, legfeljebb az utóbbi radikálisabban fogalmaz, mikor kijelenti, hogy a világnak „a legkisebb befolyása sincs az erkölcsre vagy erkölcstelenségre, a legkisebb hatalma sincs a szabad lény felett, aki önállóan és függetlenül lebeg a természet egésze felett.”¹⁵ Fichte filozófiája arra bátorít, hogy tartsunk ki „a természetes gondolkodás álláspontjánál”.¹⁶ Hiszen tartalmát tekintve a filozófus *mint filozófus* itt sorra vett hitei egybeesnek a filozófus *mint köznapi ember* hiteivel, és a filozófus hite *mint aktus* nem más, mint „önkéntes megnyugvás a számunkra természetesen kínálkozó állásponton, mert rendeltetésüket csak ezen az állásponton van mód betöltenünk; csak ez erősíti meg a tudást, s ez emeli bizonyossággá és meggyőződéssé azt, ami nélküle pusztán csalódás volna. Ez a hit nem tudás, hanem az akarat elhatározása, hogy a [köznapi] tudást érvényesnek tekintse.”¹⁷

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a filozófia álláspontja néhány *sajátos, egyáltalán nem vitatán felül álló feltételezésen* nyugszik. Például, hogy a tudat tényeit a tudat más tényeiből kell magyarázni, hogy az erkölcsi törvény nemcsak az akaratmeghatározást, hanem a fizikai világ átformálását is előírja, vagy hogy a gyakorlati észnek konstitutív

---

¹³ Fichte: Az ember rendeltetése. 345–346 (GA I/6, 263).

¹⁴ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 353.

¹⁵ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 355.

¹⁶ Fichte: Az ember rendeltetése. 337 (GA I/6, 257).

¹⁷ Fichte: Az ember rendeltetése. 337 (GA I/6, 257). – A fordítást módosítottam.

primátusa van az elméleti felett. E feltételezések számos ha-akkor típusú állítást hitelesítenek (például, hogy ha az erkölcsi törvény érvényes, akkor létezik a morális világregend). De hogy e mondatok „ha”-val kezdődő előtagja igaz-e, arról ezek a filozófiai feltételezések nem beszélnek. E ha-akkor típusú mondatok visszavezetnek egy olyan mondatig, amely így kezdődik: ha van szabadság, akkor... De hogy valóban van szabadság, az csak egy hit, és így hit minden más is – például a morális világregend –, amire következtethetünk belőle, még akkor is, ha esetleg bebizonyosodna, hogy azok a sajátos filozófiai feltételezések, amelyre a levezetés során támaszkodunk, a tudománytan rendszerében bizonyíthatók. Mindaz, amit mint hitet rekonstruáltam, *akkor* válna tudássá, ha a tudománytan a szabadság létét is bizonyítani tudná, vagyis, ha a tudománytan abszolút első, feltétlenül bizonyos alaptételből a szabadság is levezethető volna.

3. A hit szerepe a tudománytanban

Ezzel visszaértünk a bevezetőben említett problémához. Fichte emblemikus tétele szerint azok választják a tudománytant, akik olyan emberek, hogy hisznek a szabadságban, ezért úgy tűnik, a tudománytan egy hiten, a szabadság hitén alapul, és így körbenforgás nélkül nem alapozhatja meg ezt a hitet. Vajon kitérhetünk-e ez elől probléma elől arra hivatkozva, hogy más dolog a tudománytan önmagában vett igazsága, és megint más, hogy miért fogadja el valaki a tudománytant? Kitérhetünk, de csak akkor, ha ki lehet mutatni, hogy a tudománytan igazsága független a szabadságtól. A kérdés viszonylag könnyen tárgyalható, mivel a tudománytan egyetlen alaptételre épül, és minden tétel igazsága, vagy – ahogy Fichte szereti mondani – bizonyossága, ennek az alaptételnek a bizonyosságán múlik. Nincs hát másra szükség, mint az alaptételt abból a szempontból megvizsgálni, hogy bizonyossága független-e a szabadság hitétől.

Sajnos a jénai tudománytan alaptételnek több megfogalmazása is van, ami nem könnyíti meg a dolgunkat. Annyi azonban világos, hogy az abszolút énről szól, és azt állítja róla, hogy azonos önmagával, illetve hogy önmagát tételezi. A két állítás nagyjából ekvivalens, hiszen az abszolút én „*annak* tételezi magát, ami”.¹⁸ Azért azonos önmagával, mert az, hogy van, és az, hogy miként van, teljességgel önmagától, az öntételezésétől függ.

Mármost Fichte szerint minden tételnek, így az alaptételnek is van tartalma és formája. A tartalma az, amiről beszél, vagyis én, a formája pedig az, amit mond róla, vagyis az önazonosság, az öntételezés. Fichte evidenciaként kezeli, hogy az alaptétel *azért* felétlenül

---

¹⁸ Johann Gottlieb Fichte: A teljes tudománytan alapja. 1–3. §. (ford. Hankovszky Tamás) In *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (2011) 3. 9–30; 13 (GA I/2, 260).

bizonyos, mivel tartalma és formája szétválaszthatatlan.¹⁹ *Erről* a tartalomról semmi mást nem lehet mondani, csak *ezt* a formát, és ez a forma csak ehhez a tartalomhoz illik. Csakhogy még ha feltesszük is, hogy az alaptétel esetében valóban teljesül a tartalom és a forma szétválaszthatatlan összetartozásának kritériuma, akkor is meg kell kérdeznünk, miért éppen *ez* a bizonyosság kritériuma. Mivel Fichte erről nem mond semmit, nekünk kell válaszolni helyette. Nekem úgy tűnik, azért ezt a kritériumot fogadja el, mert így olyan tételt tehet meg feltétlen alaptételnek, amely a benne szereplő énfogalom révén egy önmagát meghatározó, önmagának törvényt szabó, autonóm, szabad szubjektumra vonatkoztatható. Mégpedig egy olyan értelemben szabad szubjektumra, amelyik nemcsak az akaratát határozza meg saját törvényei szerint, hanem a cselekvését és a cselekvése eredményét is, ezáltal pedig azt a világot is, amely óhatatlanul hatással van rá, alakítja őt, de amelyet meghatározva a belőle érkező hatások révén közvetve önmagát alakíthatja. Úgy gondolom, ha Fichte nem tekintené szabadnak az emberi szubjektumot, akinek öntudatát és objektív képzetait a tudománytannak le kell írnia, más alaptételt választott volna. Ő azonban olyan ember, aki szabadnak éli meg magát,²⁰ ezért ilyen alaptételt és ilyen filozófiát választott.

Befejezésül hadd foglaljam össze, mire jutottam. A tudománytan, vagyis a filozófia igenis egy hiten, a szabadság hitén alapul, mert alaptétele úgy van kiválasztva, hogy alapja lehessen „a szabadság rendszerének”,²¹ ahogy Fichte a tudománytant aposztrofálta. Tehát nemcsak azoknak kell igaznak tartani a tudománytant, akik hisznek a szabadságban, hanem a tudománytan mint rendszer is erre a hitre épül. Ahogy egy helyen olvassuk – csak a szabadságba vetett „hit erősíti meg a tudást, s ez emeli bizonyossággá és meggyőződéssé azt, ami nélküle puszta csalódás volna”.²² Ez a hit egyáltalán nem önkényes feltételezés, amellyel az ember tetszése szerint élhet is, meg nem is, nem szabad elhatározás, amellyel igaznak fogadjuk el, amit a szív kíván, csak mert ezt kívánja, hanem olyan bizonyosság, amelyben „önmagam feladása nélkül nem tudok kételkedni”.²³ Márpedig – ismeri be Fichte – a „legfőbb érdek és minden más érdek oka az embernek *önmagához* fűződő érdeke. Így van ez a filozófus esetében

---

¹⁹ Johann Gottlieb Fichte: A tudománytan, avagy az úgynevezett filozófia fogalmáról. Meghívóirat gyanánt a szerzőnek az e tudományról tartandó előadásaihoz. (ford. Felkai Gábor) In Felkai Gábor: *Fichte*. Budapest, Kossuth, 1988. 185–230; 198 (GA I/2, 121–122).

²⁰ Vö. Johann Gottlieb Fichte: Beitrag zur Berichtigung der Urtheile. GA I/1, 230., Johann Gottlieb Fichte: Második bevezetés a tudománytanba. (ford. Endreffy Zoltán) In Fichte: *Válogatott filozófiai írások*. Budapest, Gondolat, 1981. 53–127; 59 (GA I/4, 212)

²¹ „Az én rendszerem az első, amely a szabadság rendszere; ahogyan [a francia] nemzet elszakítja az ember külső láncait, úgy rázza le az én rendszerem a magában való dolog, a külső befolyás béklyóit, amelyet minden eddigi rendszer, még a kanti is, többé-kevésbé köréje fon, és állítja elének az embert az első alaptételben mint önálló lényt.” Fichte: Levélfogalmazvány Baggesenhez (1795. április-május). GA III/2, 298.

²² Fichte: Az ember rendeltetése. 337 (GA I/6, 257).

²³ Fichte: Ueber den Grund unseres Glaubens. GA I/5, 351.

is. Hogy énjét az okoskodásban el ne veszítse, hanem megőrizze és érvényre juttassa: ez az az érdek, amely láthatatlanul egész gondolkodását irányítja.”²⁴ A magam részéről, bár számos ponton van vitám Fichtével, ebben teljesen egyetértek vele.

---

²⁴ Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. 34 (GA I/3, 194).